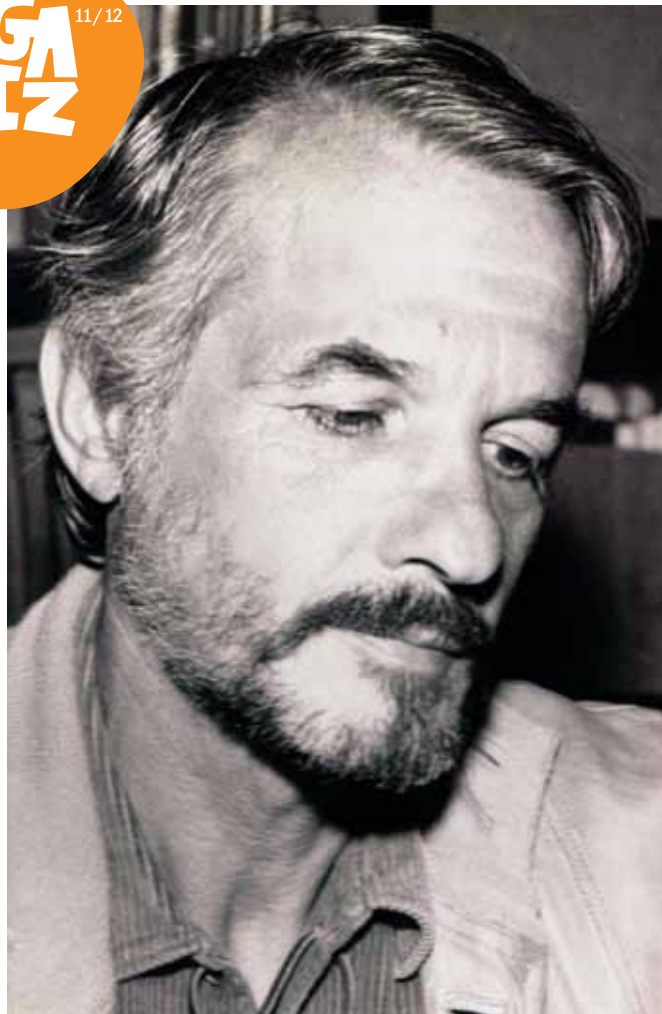

Pripravila:
Kristina Picco,
Pionirska – center za mladinsko književnost
in knjižničarstvo pri MKL

DANE ZAJC

pesnik, dramatik in esejist

26. oktober 1929 – 20. oktober 2005

Življenje

Zaradi izgube Zajčevih matičnih listov v ranem otroštvu pravi datum rojstva ni znan nikomur, 26. oktober 1929 je tako le približek. Rodil se je v revni kmečki družini staršema Pavli in Stanku. Družina je živela na kmetiji v Zgornji Javoršici pri Moravčah, vasi 40 kilometrov vzhodno od Ljubljane. Njegovo otroštvo je boleče zaznamovala vojna; v partizanih sta padla oba brata, isto leto sta umrla tudi Danetov oče in ded, nacisti so požgali domačo hišo. Zaradi požiga šole je med vojno za štiri leta prekinil šolanje. Leta 1947 se je vpisal na poljansko gimnazijo v Ljubljani, istega leta se je v Dijaškem domu Ivana Cankarja spoprijateljil s starejšim Lojzatom Kovačičem. Leta 1951 so ga zaradi političnih stališč zaprli, obsodili in izključili iz gimnazije. Kasneje, leta 1958, je maturiral privatno, a mu je takratna prorežimska študentska organizacija preprečila vpis na univerzo. Zaznamovale so ga negativne izkušnje med dveletnim služenjem vojaškega roka v Vipavi, zaradi česar je od tedaj zavestno zavračal socialistični politični sistem. Od leta 1953 je bil dve leti zaposlen na pošti, leta 1955 pa se je zaposlil kot knjižničar v Pionirski knjižnici v Ljubljani, kjer ga je v službo sprejel literarni zgodovinar in pisatelj Franček Bohanec. Tam je ostal vse do svoje upokojitve leta 1989. V tem času so se mu rodili štirje otroci, Danijela, Zlatko, Lenart in Matej. V letih 1981/1982 je kot Fulbrightov štipendist bival v New Yorku. Od leta 1991 do 1995 je bil predsednik Društva slovenskih pisateljev, leta 1993 je postal izredni, leta 1997 pa redni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti. 20. oktobra 2005 je slab teden pred svojim 76. rojstnim dnevom umrl za posledicami raka. Pokopan je pri cerkvi Sv. Trojice, nedaleč od svoje rojstne vasi.

Ustvarjalnost za odrasle

Dane Zajc je začel objavljati pesmi v *Mladinski reviji* (1948–1949). Skupaj z Lojzatom Kovačičem, Viktorjem Blažičem in Janezom Menartom je sodeloval pri domskem glasilu *Mi mladi*. Pesmi do zbirke *Požgana trava* se po siloviti čustveni in jezikovni energiji razlikujejo od sočasne slovenske intimistične lirike. Poezija iz zbirke *Pesmi štirih* (Kajetan Kovič, Janez Menart, Tone Pavček in Ciril Zlobec) ter sočasno nastajajoča poezija Ivana Minattija, Jožeta Udoviča in Ade Škerl se je po zakonu reakcije od hvalnic delovnim uspehom ljudskih množic obrnila navznoter, k upesnjevanju ljubezni in narave, v človekovo intimo, zato so jo literarni kritiki poimenovali »intimizem«. Pesmi mladega Zajca so po eni strani navezane na določene razsežnosti intimizma, vendar s svojimi nepomirljivo temnimi toni ter svojevrstno »raskavostjo« silnega čustvenega naboja presegajo pastelno mehko intimističnega umika v zasebnost. Njegove pesmi so mnogo bolj »surove«, kar velja tako za tematsko razsežnost kot za vtis jezikovne prvinskosti.

Spričo kritične drže se je Zajc v petdesetih letih tesno povezal s skupino pesnikov (Gregor Strniša, Venko Taufer), pripovednikov (Lojze Kovačič), dramatikov (Dominik Smole, Primož Kozak) in teoretikov (Taras Kermauner, Veljko Rus, Jože Pučnik, Janko Kos itd.), ki je na Slovensko vpeljala eksistencializem ter sprožila več prelomnih kulturnih in političnih dejanj, med drugim izhajanje revij *Beseda*, *Revija 57* in *Perspektive*. Vse tri revije je socialistična oblast zaradi kritičnih stališč po nekajletnem izdajanju prepovedala, sodelavce in urednike pa kaznovala s takimi ali drugačnimi ukrepi. Eden izmed najbolj radikalnih »perspektivovcev« je bil Dane Zajc, ki je skupaj s Tarasom Kermaunerjem urejal zadnji letnik revije (1964). Ne glede na to, da gre za ustvarjalce, ki se med seboj razlikujejo glede na področje delovanja, poetike in nazore, se jih je kmalu prišlo skupno ime »kritična generacija« (Leta 2010 je bil v režiji Lare Simone Taufer posnet dokumentarni film z istoimenskim naslovom.). Leta 1957 je bil ustanovljen tudi *Oder 57*, avantgardno gledališče, ki je v okostenele odrske konvencije tedanjih uradnih gledališč vnašalo svež prepah tako na ravni dramatike kot na ravni razumevanja odrske umetnosti. Tu je leta 1962 doživela krstno uprizoritev tudi prva Zajčeva poetična drama *Otroka reke*.

Zajčev pesniški prvenec *Požgana trava* (1958) je zaradi ozkosti tedanje kulturnopolitične birokracije moral iziti v samozaložbi. Eden izmed razlogov za nezaupanje tedanjih oblasti je bila pesem *Jalova setev*, kjer je postavil pod vprašaj smiselnost samožrtvovanja svojega brata. Zbirko zaznamuje samonikli in izvorni jezik, ki temelji na močni in sveži metaforiki. Zajc je izvedel dotlej nezaslišano sprostitve pesniškega jezika s tem, da je začel kombinirati besede iz povsem različnih pomenskih območij. Z združevanjem dotlej nezdržljivih besed je postal eden izmed predhodnikov slovenske neoavantgardistične poezije šestdesetih in sedemdesetih let.

Veliki črni bik

Veliki črni bik rjove v jutro.

Veliki črni bik, koga kličeš?

Prazni so pašniki.

Prazne so gore.

Prazne so grape.

Prazne kot odmev tvojega klica.

Veliki črni bik rjove v jutro.

Kot da bi brizgala težka črna kri

pod vršičke temnih smrek.

Kot da bi se nad gozdom na vzhodu

odpiralo v jutro

krvavo bikovo oko.

Veliki črni bik, koga kličeš?

Je slast poslušati,

kako ti vrača odmev

tvoj zamolkli klic?

Veliki črni bik, brezkrvno je jutro.

Tvoj glas pada v grape

kot razcefrana jata

črnih vran.

Nobeden ne sliši tvoje samote.

Nikogar ne napojiš

s črno krvjo svojega glasu.

Umolkni, veliki črni bik.

Veliki črni bik rjove v jutro.

Sonce na vzhodu brusi

bleščečo mesarsko sekiro.

Za prvo obdobje Zajčevega pesnjenja (zbirke *Požgana trava*, *Jezik iz zemlje* in *Ubijavci kač*, igri *Otroka reke* in *Potohodec*) je značilen do kristalne strukture izbrušen stih in stavek, ki kljub metaforični gostoti vzpostavlja trdno narativno zgradbo, v poznejših obdobjih pa je raziskoval zvočne, pomenske in estetske učinke, ki se odprejo z razbijem formalno sklenjene skladnje. Zato je za zbirke *Rožengruntar*, *Si videl* in *Zarotitve* ter drame *Voranc*, *Mlada Breda*, *Kalevala*, *Medeja* in *Grmače* značilen eliptičen stavek, ki s svojo raztrganostjo in zgoščenostjo učinkuje magično, zarotitveno, ritualno. Ritem, temelječ na številnih anaforah, postaja poglobitveno izrazno sredstvo. Globok in presunljiv čustveni patos, značilen za prvo obdobje, se tu umika morbidnemu, grotesknemu humorju, k »temnemu smehu« ironije in samoironije. Pesnik je radikalno upesnil položaj sodobnega človeka, ki ne najde več potrditve za smisel bivanja. Med Zajčeve pomembnejše pesniške zbirke sodijo še *Kepa pepela*, *Krokar*, *Dol dol* in *Dva*.

Zajc je eden izmed osrednjih slovenskih dramatikov zadnjih desetletij 20. stoletja. Vpeljal je izvorni model poetične drame, s katerim je razširil izrazna sredstva slovenske dramske umetnosti. Na sporočilni ravni njegove drame uprizarjajo skrajno napete konflikte med ranljivim posameznikom in brezčutnim družbenim aparatom (*Potohodec*) ter nezmožnost pristnega človeškega stika v svetu, zaznamovanem z nasiljem in metafizičnim zlom (*Otroka reke*). Podobno kakor njegova poezija tudi dramatika kaže, da je človek hkrati ranljivo in nevarno bitje, bitje, ki je izvrženo iz narave, ki pa obenem dela silo naravi. V *Vorancu* in *Grmačah*, vrhuncu njegove dramatike, je vprašanje medčloveških razmerij postavljeno v kmečki svet, ki razpada pod pritiskom vojnega nasilja.

Zaradi svoje naravnosti k uprizarjanju arhetipskih položajev človekove usode ni naključje, da Zajc rad posega po mitoloških zgodbah (*Medeja*, *Kalevala*, *Mlada Breda* itd.), ki pa mu služijo le kot narativni okvir za upesnjevanje in uprizarjanje družbenih konfliktov sedanjega časa in eksistencialnih problemov sodobnega človeka.

Pomemben del Zajčeve ustvarjalnosti za odrasle predstavljajo eseji, pričevanja in intervjuji, ki sodijo v vrh slovenske literarne esejistike. Še posebej so pomembna njegova razmišljanja o naravi pesniškega jezika, predvsem ritma (*Igra besed in tišin*).

»Zajcu so kritiki pogosto očitali pretirano poudarjanje nasilja, groze, smrti. Pri tem so spregledali, da pesnik na temelju smrti upesnjuje enkratno, neponovljivo, čudežno vrednost življenja sleherne stvari in slehernega bitja. Vse, kar je, vznikla iz nič in ponika nazaj v nič. Zato se nad breznom nič v Zajčevi poeziji in dramatici zablesti – čudež bivanja« (Boris A. Novak 1997: 109).

Dane Zajc je v zadnjem desetletju aktivno sodeloval z igralcem in glasbenikom Janezom Škofom, nastopila sta na številnih odrih v Sloveniji in v tujini. Dane kot recitator svojih pesmi, Škof pa kot spremljevalni harmonikar, pevec njegovih pesmi. Z njunimi literarnimi koncerti dobi Zajčeva poezija še neko dodatno razsežnost, pomen in moč. Med drugim so te izvedbe zabeležene na zgoščenki z naslovom *Ogenj v ustih*.

Ustvarjalnost za otroke

Dane Zajc je eden izmed najpomembnejših slovenskih ustvarjalcev književnosti, namenjene otrokom in mladini. Njegove pesniške zbirke za otroke se odlikujejo z vedrim, prijaznim odnosom do otroka ter z izvirnimi jezikovnimi postopki. Če je za njegovo prvo zbirko *Bela mačica* (1968) v pretežni meri značilen tradicionalističen pesniški postopek, pa se že v *Abecedariji* (1975) in tudi v naslednji zbirki *Na papirnatih letalih* (1978) kaže izrazit premik k novemu pomenskemu in predstavnemu označevanju stvari in pojavov, ki jih pesnik želi približati otrokovemu estetskemu doživljanju.

»V Zajčevem pesništvu za otroke srečujemo celo vrsto motivov, ki so sami na sebi, glede na naše predstave o razsežajih otrokovega dožemanja in vednosti, docela zunaj njegovega pojmovnega in predstavnega dosega (npr. *Erevan*, *Fijakarji*, *Jaki*, *Numizmatiki*, *Smrt*, *Šamani* ipd.), a vendar so presvetljeni s tisto otroškostjo, ki jih doživljaško razpira in tako približa otroku, da mu postanejo povsem domači. Po drugi strani pa tudi takšni motivi, ki so na videz znani, vsakdanji in otroku izkušensko blizu, zaživijo v čisto novih predstavnih razsežnostih, saj so – spet zaradi te osnovne pesniške naravnosti k čudenju, ki se navzven izraža v domišljiji, igri, iluziji – premaknjeni iz vezi ustaljenih predstav in pomenov v povsem novo luč, spričo katere presenečeni obstanemo, saj se izkaže, da so še tako vsakdanje stvari, kot so na primer hiša, vrata, pes, papirnata letala, buče, usta, zakaj, vprašaj, žarnica, žoga, žlica itd., lahko nadvse skrivnostne in predstavno vznemirljive, brž ko so iztrgane iz svoje običajne samoumevne pomenske določenosti. V Zajčevem pesništvu imamo torej opraviti z nenehnim pretapljanjem otroku znanih in neznanih stvari v posebno resničnost /... /« (Niko Grafenauer 1981: 6–7).

Otroški opus Daneta Zajca po obsegu res ni zelo obsežen, je pa po kvaliteti vrhunski (*Bela mačica*, *Živali na dvorišču*, *Abecedarija*, *Na papirnatih letalih*, *Lokomotiva*, *Ta roža je zate*, *Leteča hišica in Kočija*). Pet od skupaj osmih knjig otroške poezije je napisal po ilustracijah, ki so jih ustvarili Milan Bizovičar, Marija Lucija Stupica, Anka Luger-Peroci in drugi. Antologijska knjiga *Hiša sanja*, ki je izšla ob pesnikovi 75-letnici, predstavlja izbor otroških Zajčevih pesmi v treh delih – *Čarovnik*, *Abecedarija* in *Vetrnica*.

Dane Zajc velja za izrazitega pesnika, ki ubeseduje in tematizira eksistencialna vprašanja človekovega bivanja, grozo, smrt, absurd itd. Te temačne teme so v njegovem ustvarjanju za mladino pustile svoje sledi v nekaterih pesmih (*Moja prva pesem*, *Pivci tišine*, *Napihovalci*, *Preiskovalci* idr.) in poetičnih pravljicah (*Mlada Breda*, *Bridka Ludvikova bitka*, *Kaj bi bilo, če bi bilo*, *Hiša*, *Leteča hišica* idr.)

»Kakovost poezije Daneta Zajca je v sami zastavitvi pisanja za otroke in mladostnike – otroška oz. mladinska književnost je enakovredna književnosti za odrasle bralce« (Milena Blažič 1995: 171).

Tudi na področju lutkovnih iger je Dane Zajc v 70-ih in 80-ih letih popestril tradicionalnost lutkovnih iger za otroke. Med gledalci sta velik uspeh poželi igri *Kralj Matjaž* in *Alenčica* in *Petelin se sestavi*. Nekoliko starejšemu mlademu občinstvu pa je namenil gledališko besedilo *Zakaj in Vprašaj*.

Dane Zajc piše »pesmi za otroke tako, kot da sva si z otrokom enaka, ne tako, kot da se mu približujem iz časovne in telesne oddaljenosti, ampak tako, kot da gledava svet z istimi očmi. Da gledava oblike sveta, se pred njimi ustavljava in govoriva o njih. Jih oblikujeva in preslikujeva s svojo domišljijo. Rada imava čudne besede, dolge, komplicirane smešne besede, ki pojejo nekaj drugega, kot pomenijo, ki jih ni treba razumeti, ker še nisva vzela razvozlavanja sveta in reči, ampak si svet samo ogledujeva kot kak čeden, nerazumljen, nerazgrabljen prostor. Vse gledava skozi oči, ušesa, s kožo, z okusom, ničesar nama ni treba sovražiti, ker svet še ni razsekan s črno-belo črto« (Dane Zajc 1990: 127).

Papirnata letala

*Na papirnatih letalih
se leti najtiše.*

*Na papirnatih letalih
se leti najviše.*

*Na papirnatih letalih
se leti brez teže.*

*Na papirnatih letalih
nedosežno se doseže.*

»Samo otrok doživlja svet na tak način, ki je podoben doživljanju tistega, ki piše pesmi.« (Dane Zajc)

Nagrade

Dane Zajc je kot eden najpomembnejših slovenskih pesnikov doživel številne prevode v tujih revijah in antologijah, knjižno pa so njegove prevedene pesmi izšle v srbsčini, makedonščini, angleščini, nemščini, švedščini in francoščini. Prejel je številne nagrade: nagrado mesta Ljubljana, nagrado Prešernovega sklada, Prešernovo nagrado, dve Grumovi nagradi, Levstikovo nagrado za sprotno ustvarjanje in za življenjsko delo, Jenkovo nagrado in Goranov venec.

Mednarodni literarni krogi v zadnjem času čedalje bolj spoznavajo izjemno in izvirno izrazno moč Zajčeve pesniške besede. Pesem Daneta Zajca je eden izmed največjih prispevkov slovenske ustvarjalnosti tisti kategoriji, ki se ji reče svetovna književnost.

Viri:

1. Blažič, Milena: »Ustvarjanje Daneta Zajca za otroke in mladino.« Več avtorjev. Dane Zajc. Izbral in uredil Boris A. Novak. Ljubljana: Nova revija, 1995.
2. Enciklopedija Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002.
3. Grafenauer, Niko: »Ta roža je zate.« *Otrok in knjiga* 12. (1981): 5–15.
4. http://sl.wikipedia.org/wiki/Dane_Zajc.
5. Mohor, Miha: »Ta roža je zate. Najlepša in največja.« Dane Zajc. *Ta roža je zate*. Ljubljana: Založba Karantanija, 2000.
6. Šteger, Aleš: »Vrata v belo.« Dane Zajc. *V belo*. Ljubljana: Študentska založba, 2008.
7. Zajc, Dane: *Eseji, spomini in polemike*. Ljubljana: Emonica, 1990.
8. Zajc, Dane; Tisnikar, Jože: *Krokar*. Eseja napisala Boris A. Novak in Milček Komelj. Ljubljana: Edina, 1997.
9. Zajc, Dane: *Hiša sanja*. Izbral, uredil in spremno besedo napisal Peter Svetina. Ilustriral Damijan Stepančič. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.